

СЛОБОДАН ТОМОВИЋ

МОРАЛНИ ЛИК ЉУБИШИНОГ ПОПА АНДРОВИЋА

Поред Кањоша Мацедоновића поп Радо Андровић је најупечатљивији лик Љубишине прозе. Умјетнички мање успио од Кањоша, он импресионира моралном чврстином и здраворазумским начином мишљења. Њега је вјековима стварала народна машта да би га Љубиша доградио и увео у литературу. Народ чија је судбина била да дуго разједињен живи под управом завојевача са истока и са запада градио је свој систем одбране васпитањем, обичајима и традицијом. На темељу узора и предања створио је ликове домаћих хероја који срчанашћу, мудрошћу, праведношћу и довитљивошћу бране легалитет његових историјских права. Један од њих је и поп Радо Андровић. Без обзира на то колико је историјски аутентичан, поп Андровић је замишљен тако да на најприроднији начин изрази својства народног бића и без наметљивости или пишчеве слободније интервенције добије изузетне моралне размјере. У етичком погледу он је комплетнији од Кањоша, народскији и ближи идеалу заједнице из које је и писац поникао. Андровић је типичан представник црногорског схватања чојства — Кањош је, поред тога, универзалан и у извјесном смислу више европски и свјетски. Да бисмо разумјели попа Андровића у многим на изглед контроверзним облицима његова понашања и реаговања на догађаје, неопходно је схватити укупну моралну климу у којој је народна логика стрпљиво, вјековима фиксирала општи, заједнички идеал човјека коме није страна уздржаност у критичним тренуцима, али ни безобзирна жестина изнуђена сплеткама и неправдом.

Владајући обичаји, национална особеност, историјски услови, психолошке и конституционалне црте одређеног народа чине главну снагу која васпитава људе и утиче да се они у склопу дате друштвене организације понашају на сличан начин, да вјерују у устаљене идеале и да у личном животу респектују основицу друштвеног морала.

Народ који свој развој дугује и аутохтоним силама морала није у чојству видио игру непримјетних, скривених узрока који до утицаја доводе тренутне и ефемерне околности, него неоспорну и нужну вриједност која се мора поштовати у континуитету једне заједнице све док она постоји. Чојство је постепено формирано да би временом постало основа сваке конкретне ангажованости и стекло обиљежје закона који изнутра заповиједа и не трпи противљење својој максими. И без обзира на то што чојство није априористички принцип понашања, оно је због специфичности историјског искуства до те мјере прожело народни дух да је постало неоспоран конститутивни фактор заједничких навика и менталитета. Створен је култ једне мисли која не покреће само појединца на морално самоусавршавање, већ представља дух, вољу и моралну усмјереност цјелокупне народне заједнице. Чојство се увријежило као увјерење људи на одређеном простору и постајући њихова свијест о посебности уздигло се до висине опште одговорности. Тамо нико није могао имати приватан морал уколико није ризиковао да буде искључен из моралне заједнице. Представа о чојству стицала се сасвим једноставно породичним васпитањем, посредством усмене традиције, утицајем непосредног примјера или узора и преко институција црногорске племенске организације. Тако је чојство постало сила за себе која је имала облигатан уплив не само на понашање и моралне радње већ и на цјелокупну структуру емоција, навика, ставова, интереса и схватања, са неограниченом способношћу принуде изнутра. У чојству је сваки појединац имао списак вриједности којих се треба држати и ради којих треба живјети. Човјеков захтјев да се уважавају његова права, поштујући при том правило да се једна радња подводи под опште норме вриједности, чинио је принцип чојства *општеважећим* и приближио га идеји моралног универзализма. Из ауторитета овог универзализма настали су позитивни појмови: добра, закона, мјере, реда и дужности. Они су се супротставили егоизму појединца као виша надлична моћ, као супстанција нужних и општих истина у моралном и физичком свијету.

Хегел је с правом учио да моралност ограниченог живота пастира и сељака, узета у својој унутрашњој и концентрисаној присности, има исту вриједност, исто богатство односа и садржаја егзистенције као и моралност формираног сазнања о вриједностима. Вриједност норме чојства је прије свега у томе што она имплицитно подразумева опште и нужне захтјеве, и то у изузетно наглашеном степену. Стога је ова норма, првобитно спонтано проистекла из одређеног начина живљења, временом постала најличнија својина сваког појединца условљена механизмом друштвених сила и усађена у људску свијест дјејством спољашњег примјера. Љубишин поп Андоровић је типичан представник народног моралног умовања. Вукац прецизно дефинише попов

карактер. „Ти си, попе, мудар и јунак, па ћеш све своје душмане својим чојством обезоружати“.

За попа Андравића закон вриједности је један и неповредив. Он афористички формулише ово начело у свађи око међа са Спичанима: „Граница је моја од битија, искона и бабземана. Није се још рађало мушке главе да ми је мачем подигне, а душом може кад је коме драго“. Стављање моралности испред природног права није само одлика патријархалног друштва већ и развијених цивилизација. Принцип *етичког дјеловања* не трпи нагодбу са идејом о праву јачега. У овом смислу морална радња проистиче из јачине побуде учиниоца, а условљена је утицајем средине и друштвених фактора, са истом нужношћу као што способност неког механизма да дјелује зависи од његових властитих особина.

Чојство попа Андравића припада фамилији појмова социјализоване етичке мисли у којој се моралност јавља на висини свих ранијих доба и по којој је сила стављена у службу права а никако обрнуто. Овдје заједнички интерес има већи значај од појединачног и поједанац жртвује своје егзистенцијалне интересе ради кохезије народног организма. Свака људска радња изазива извјесна дјеловања која се могу протегнути како на онога који дјела тако и на његову околину. Ова дјејства могу бити, према нарочитим околностима, различита, но у кругу људских радњи и у датом друштвеном стању мора да се деси неизбјежно, извјесна правилност која допушта искуством заснован просјечни суд о вриједностима одређеног начина дјеловања за добро онога који дјела као и за његову околину. Код Андравића је брига за опште добро сасвим потиснула лична осјећања: страх, кукавичлук и субјективност. Остављен да бира између општег добра и сопственог живота, он се не колеба. Наравно то није израз само његове индивидуалне процјене већ и искуства које се вјековима таложило унутар црногорске племенске организације, формирајући суд о вриједностима одређеног типа дјеловања, ослобођеног случајних околности, развијеног до норме и конкретног захтјева да се поступа према максими чојства. Под овим појмом могу се схватити само они елементи понашања који су зависни од људске воље и усмјереног тока људских хтјења, али не нипошто они што су условљени општим природним односима или непредвидљивом игром случаја. Вриједност неке радње расте или опада у етичком смислу зависно од тога колико је она усаглашена са заједничким идеалом или интересима посебне људске скупине у којој конкретна јединка налази своје егзистенцијално достојанство.

У црногорском народном етосу непрекидно је изграђиван морални циљ који је значио извјесно добровољно потчињавање идеји да живот треба посветити успону и сигурности заједнице. Моралност није схватана као пут да појединац задовољи своје уске личне потребе, нити су стари Црногорци цијенили напор да се умакне болу, несрећи и пропасти. Штавише у трагично-херојској егзалтацији, у продору великих узбуђења, силе морала су

добијале стварне подстицаје. Оклеветан да с Турцима шурује, поп Андоровић изражава логику високог напона достојанства који у провали афекта трагичне људскости доживљава пуни расплет. „Поп се помами, дохвати пушку и опучи низ стрмен говорећи — знам ја гдје се та лаж зачала и ко ју је у нас унио. А давам ви јемца Бога да ћу сад поћи паши под шатор и ако нешто проћи мирно, хоћу му, скоту, крв попити“. Мјесто моралног суда је истина о пролазности, у коју се сливају битни садржаји егзистенције. Идеал праве суштине је живот дат у могућностима да се пење од подножја једноставне биолошке присутности према врховима узвишеног законодавства савјести. Одважно дјело прати одважну мисао и има својство да јасно покаже у ком је степену остварена нека сврха. Због тога је херојска смрт у Црној Гори имала посебно утицајно и васпитно дјејство на нараштај. Али ту ипак није било никакве претјерано страсне жеље за умирањем. Херојска смрт је само израз спокојства чија је суштина јасна и поносна свијест о нужности. Поп Андоровић је побиједио вријеме јер му је поглед био уперен у оно што је вјечно. Као и његов пандан из *Горског вијенца*, бесмртни Мићуновић, Андоровић „и збори и твори“. Они су два изданка истог поднебља и заједничке моралне свијести. Између њихових ријечи, мисли и осјећања не може се запазити разлика. На инсинуације млетачког слуге Бујовића поп виолентно реагује. „То је лаж осим твојих устију — викне поп. Није мени у трагу остало да сам турска удворица, а да сам хтио, могло ми је бити боље но с вама“.

Живот у паштровској племенској заједници дио је оне климе која карактерише цјелокупну племенску организацију Црногораца. За овај начин мишљења типична је пуна усаглашеност ријечи, мисли, осјећања и дјелатности. Ријеч је производ утврђених моралних назора, обавеза проистиче из дате ријечи или исказа, који има тежину заповијести. Ову усаглашеност воље, мисли и акције може издржати само храбар човјек. Он представља идентитет посебне и опште воље. Но тиме није умањена, већ потенцирана његова индивидуалност. Служење моралном поретку, цјелини, не деградира, већ развија посебне моралне вриједности. Индивидуум има своју вриједност само уколико је његова појединачна воља истовјетна вољи цјелине. Ово усклађивање није производ неког нарочитог духовног напрезања, умовања и мишљења, већ је израз непосредног осјећања вриједности живота као таквог, под условом да се не одвајају општи од појединачних интереса. Наравно, то није слијепо подређивање посебног општем, већ схватање њиховог унутрашњег односа, међузависности која истовремено унапређује и опште и посебно у смислу подизања адекватног народног моралитета.

Морална исправност коју репрезентативно представља склоност ка истини, објективном суђењу и досљедности у конкретним радњама проистиче из дубине човјековог карактера и суштине његовог бића. У овом погледу она није посебан случај

у одређеној заједници него је израз правилности, типичног опхођења у њој. Карактер је људскост уздигнута до достојанства практичне вјере. У укупности узрока људска воља није одређена једино унутрашњим стањем, већ и она повратно дјелује на то стање, спољашњим увиђањем сврхе онога што је створила а што представља нов подстрек за све досљедније и цјелисходније дјеловање. Истинољубивост попа Андравића представља најпунију манифестацију чојства усађеног у свијест пука, цјелине, те не припада само истакнутим појединцима. Због тога он и не увиђа разлику између моралне и духовне ваљаности, између етичке и логичке истине. Његово тврђење има у исти мах смисао чињенице и вриједносног суда. На оштар приговор паше Бушатлије да му је закинуо државне међе, поп одговара с увјерењем човјека код кога чињенични и вриједносни исказ значе исто. „Ја ти нијесам поткинуо међе, — дода поп — нити сам је даровао дужду, него сам бранио оно своје од Спичана, који су ми га хтјели потомити.“ На пашино инсистирање да ли ће и даље тако да се понаша, поп Андравић одговара отворено, као човјек који не дијели ријеч од акције: „Хоћу док узмогу махати“.

У црногорској племенској организацији суд о врлини није одвајан од њеног оживотворења у пракси. За старе Црногорце врлине ума су биле уско повезане са вољом и страшћу да се оне и остваре. Ријетко је ко постављао проблем границе између практичног и теоријског ума. Оно што се сматрало моралним продирало је у свенародну логику, а ова једноставна логика патријархалног човјека обавезивала је на карактерно и човјечно понашање. Моралност неког истинитог суда произилазила је из сагласности осјећаја оних који поступају и оних који трпе одређену радњу. Из склада овог супротног осјећајног смјера произилазила је могућност да се објективно и надлично суди. Такав је суд имао чисту моралну вриједност јер није био у спрези са симпатијама према једној страни, и кад су симпатије стварно постојале. У ствари, прави морални судови настају кад се уклоне и неутралишу супротни осјећаји. Тако је једино могуће надрасти пристрасност и опредјељење за једну страну. Андравић савлађује бол коју су му Спичани нанијели и свесрдно се залаже за обострани престанак непријатељстава, како једно зло не би проузроковало веће: „Сломих срце ево и падох под ваш суд, ни од страха, ни од срама, но да стечем душу, Боже вићи! претијецајући зла“.

Храбар човјек настоји да извојује себи мјесто у простору вриједности тиме што се јавља као природни непријатељ лажи, хипокризије, слабости, малодушности и непоштења. За Андравића је храброст синоним поштења. Човјек треба да се достојно понаша у злу као и у добру. Њега не смије занијети успјех или обесхрабрити пораз. Он не иде обавезно у сусрет опасностима, али им се и не уклања кад га ове снађу, и по сваку цијену. За њега нема препреке, јер се последије сваког неуспјеха враћа своје

зататку са истрајношћу која не подноси пораз. Они који највише трпе највише могу и да ураде. Андравићу је трпљење припало као дио навике и карактера. Успјехе је схватао као резултат многобројних и узастопних неуспјеха. Поразе је унапријед доживљавао, али их је и схватао као степенице до тријумфа. Он и његов народ патњу нијесу доживљавали као несрећу, већ као подстицај у чијем би одсуству остао непробућен најбољи дио човјекове природе. Поп је храбар човјек, који са само њему својственом прилагодљивошћу искушењима подноси потлаченост свога народа и у његовој патњи налази подстрек за своју независност на ријечима и на дјелу. Пошто је храброст једна и недјелљива, није могуће бити слабић у рату а неустрашив борац за правду, истину и поштење у миру. Морална дисциплина изражава јединство карактера. Истрајност и самопријегор у рату имају за посљедицу постојаност и одважност у нормалним приликама. Андравић је истински представник племена како у рату тако и у миру. Но његова храброст не манифестује се само као страст да туче и угрожава непријатеља него и као способност да обузда страсти других и избјегне највеће зло. Андравић зна бити и компромисан, тачније, промишљен, кад то налажу интереси племена упркос ризику да буде проглашен умјереним и колебљивим. Такав је и приликом Бушатлијиног упада у Паштровиће. „Но преовлада умјерени савјет попа Андравића: доброј војсци приправи погачу, кад не нађе отпора, проћи ће мирно“. Слободан човјек испољава исту врлину и кад избјегава опасности и кад покушава да их савлада. Андравић је од оних који сматрају да је већа храброст зло зауставити него га умножити. Највећи вид храбрости је примјер који здружује дјело са свијешћу о посљедицама. Етика чојства је и по томе оригинална што свако дјело подвргава процјени која са висине моралне свијести може да заустави од вршења било који пренагљени акт и непромишљену акцију. Морална кочница сигурније дјелује тамо гдје постоји свијест о личној вриједности, према томе, гдје су духовне снаге и храброст јаче заступљене. У вршењу обавеза постоји хијерархијска скала дужности. Са становишта чојства највећа је дужност она радња која ће према личној процјени донијети опште и јавно признање. Изграђени систем моралних обавеза, ојачан традицијом и навикама, досљедно преношен са предака на потомство, утврђен обичајима и обичајним правом, ригорозан за оне који крше правила — могао је дати оно што нам изгледа као јединствен образац чврстине, духовне и физичке крепости својствене старим Црногорцима.

У паштровској племенској аутономији као и у другим црногорским племенским структурама самоодржање је претворено у обавезу и дужност, самоодбрана у свијест о томе како да друге заштитимо од себе, а не само себе од других, биолошки нагони прерасли су у старање о заједничком добру. У оквиру аутономне племенске свијести могуће је било учврстити, задржати и прени-

јети систем навика које образују вишу форму морала од оне што је људима нуди њихова природна склоност физичко-биолошкој самозаштити. Самоодбрана је дар природе, док је дужност израз етичке свијести и виши степен самозаштите у процесу друштвене еволуције. Све то говори да онај задивљујући отпор који су Црногорци вјековима пружали страним завојевачима није могао бити проузрокован само природним чиниоцима или психолошким нагонима који упућују на самоодржање него и високо развијеном свијешћу о моралним вриједностима. С одређеним модификацијама, у свим племенским структурама у Црној Гори, о части се говорило као о вјечној максими живота, а част је била синоним укупних моралних појмова заједнице. Кањош Мацеџиновић претпоставља част племсна, према томе и свој лични понос, материјалним добрима. Одбија награду за извршену обавезу према Млечанима и дужду, јер је то прије свега ствар племена, а он је само изасланик и извршилац племенске воље.

Поп Андравић је од оних личности којима је стало да се етички узвесе и успоставе разуман однос између себе и себи сродних бића. Очински прихвата Вукца који се покајао због непромишљеног убиства и покушао да се врати у крило племенске заједнице. „Поп Андравић поведе Вука дома да га угости, и даде му нож и пушку да не иде онако распас по турској земљи“. Но Андравић не претјерује у сентименталним склоностима и прије свега показује разумну мјеру у свим односима. Енергичан је и готово неумољив кад брани основ народне и личне правде, али милосрдан, великодушан и толерантан кад има посла са слабијим од себе. Код њега је увијек присутна морална цензура коју храбар човјек не може да запостави, али жестину и отвореност његових исказа не може да ублажи никакав лични страх у приликама кад је увјерен да је стављена на коцку судбина његова народа. У овом смислу он одговара млечачком провидуру. „То су мазне и празне. Док се писма размину ми ћемо изгорјети као луч. Но ти открито кажемо да ако виђосмо чисто да ће паша на нас, хоћемо му се предати да поштедимо животе и куће, па ви два како учините.“ Поп није дефетист и капитулант, већ му је највећа брига народно добро, о чему свједочи и његова херојска смрт. Ријешен да изврши атентат на пашу Бушатлију уколико се овај не буде држао договора, поп ће у огорчењу етички повријеђеног човјека, без трунке личног страха, посљедњи пут довикнути пашу: „А ће ти је вјера, псето безаконо!... Оба кремена саспе из оловнице, прашници се проспу, а пушке издају. Шћаше да га зубима закоље, но на побуку прискоче Турци, па их све исијекну...“ Љубиша сам изводи закључак: „Тако сврши поп Андравић, најоглашенији Папштровић прошлог вијека, жртва зависти и пријекора“.

Међуодноси људи настали у различитим историјским условима добијају дивергентне и по свом карактеру специфичне облике. О тим комплексним облицима друштвеног понашања мо-

жемо ваљано судити ако најприје утврдимо један друштвени феномен онако како је он емпиријски дат да бисмо затим засновали тумачење о корисности или шкодљивости тога феномена. Сваки распрострањени начин мишљења и понашања заслужује пажњу истраживача прије него што се може говорити о његовој друштвеној сврси. Упорно одржавање одређених ставова и вјеровања у животу неке заједнице показује се од утицаја на њен цјелокупни развојни пут. И без обзира на то што се мора прихватити закључак да многе ствари остају у важности по сили навике, не одговарајући измијењеним условима, немогуће је тумачити еволуцију народне свијести уколико се занемари или изостави фактор литературе која слика и освјетљава традицију. Класична црногорска литература, у првом реду Његош, Љубиша и Марко Миљанов, интересантна је за разумијевање сложеног историјског кретања народне свијести из оквира затворене племенске заједнице према савременим облицима друштвене мисли. Литература није могла заобићи етику старих Црногораца, која је у суштини имала практичан значај. Но, ова литература је била и сама носилац етичких судова. Она је полазила од тога да критеријуми по којима је вреднован неки посебан облик дјелатности одговарају систему мишљења према коме се једна радња не врши зато што је добра по себи, већ зато што је добра према стандардима општег мњења. У Црној Гори морално одобравање није зависило од успјеха или користи датог облика понашања, већ од усаглашености првобитне намјере учиниоца неке радње са важећим моралом средине. Рђав исход неке радње није увијек негативно вреднован, под условом да је проистекао независно од намјере учиниоца. Морална оцјена је била ослобођена сваког освртања на спољашњи ефекат радње уколико се она посматра изоловано од субјективног пристанка. Коначно, морални суд није био толико управљен на радњу колико на убјеђење. Нужно је допустити да из истог убјеђења могу настати различите па и међусобно супротне радње, зависно од околности у којима се остварује нечије убјеђење. Стога је разумљиво што се предмет вредновања чешће помјера од чина радње на вољу и мотивацију којом је радња изазвана. Главно обиљежје моралности је избор дјелатности која према непристрасном мњењу средине стоји у пуној сагласности са вољом и мотивима. Овим избором изражава се једно стремљење, које се уједно јавља и као највиши квалитет воље опредмећен и дат у практичном облику. Залагање појединаца који су слиједили етику чојства од оне је врсте дјелатности која подиже вриједност народних сила на општем плану и углед, част, мјесто у заједници на индивидуалном, али која томе концепту не жртвује вољу појединца и његову субјективну мотивацију. Напротив, држали су да није могуће морално живјети у одсуству слободне воље.

Моралност за Љубишине јунаке представља највиши вид усаглашеног критеријума и мотивације. Радња је морална одно-

сно неморална само по томе да ли је у њој реализовано јединство субјективног одређења и моралних критеријума заједнице. Сама по себи, она није ни добра ни рђава, поступци имају своју вриједност једино у односу на неку сврху. Личности Љубишине литературе не труде се да разумију теоријски и практични интерес који човјек може имати од познавања онтолошке суштине моралних закона. За њих су ови закони исто што и захтјеви које удружени људи једни другима постављају због сопственог старања за име, углед, заједничку или личну афирмацију. Бити рђав или добар, за њих нема никакав значај уколико се ови атрибути одвоје од унутрашње настројености онога од кога нека дјелатност произилази, или би могла да произиђе. Одвојимо ли јунаке Љубишине, Ђегошеве и Марка Миљанова од њиховог друштвено-историјског и националног бића, нећемо разумјети њихову високу етичку свијест која их чини савременим, упечатљивим и интересантним и за модерног читаоца. Љубиша није само писац већ и историчар морала или оне специфичне филозофије народног живота која се у Црној Гори назива *чојство*. Поп Андравић је њено најпотпуније оличење.

